

УДК 329.055.4:141.82

**ТАШКОВА Ю.К.**, Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

**Ташкова Юліана Костянтинівна** (1985 р.н.). У 2007 р. закінчила факультет політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Аспірантка кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили. Тема кандидатської дисертації – *“Елементи міфотворчості у формуванні ідеології комунізму у першій чверті ХХ ст. в Україні”*.

## **РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ КОМУНІЗМУ**

*Головна ідея статті полягає в показі релігійно-світоглядних витоків ідеології комунізму. Вони ґрунтуються на принципах людської рівності, справедливості і братерства.*

*The main idea of the article is about ideological and religious routes of communism. It is based on the principles of human equality, justice and fraternity.*

В історії розвитку людської цивілізації ХХ століття стало символом спроби втілення споконвічного людського ідеалу – розбудови комуністичного суспільства. Такий архаїчний вік “суспільної мрії” обумовлений існуванням матеріальної нерівності між людьми з часів появи інституту держави як системи суспільної організації. Сьогодні і на науковому, і на побутовому рівнях свідомості зберігається неодноразне ставлення до реалізації цієї “мрії” на практиці в період між поваленням царизму 1917 р. і захопленням влади “демократичними силами” 1991 р. на території колишнього СРСР. Цю хибність спричинила, по-перше, невідповідність між проповідуваним ідеалом всезагальної рівності і братерства та встановленою системою соціальних відносин, у якій рівність закінчувалась там, де набувала чинності “бюрократична машина”; по-друге, ідеалістичне розуміння комуністичної мрії (вибір за тебе робить держава). Таким чином актуальність розгляду даного питання не викликає сумніву, адже системний підхід до розуміння комуністичної ідеї в історії суспільної думки та аналіз невдалого досвіду її втілення на практиці дає змогу з’ясувати, чому суспільний ідеал у процесі реалізації зазнав краху.

Останнім часом проведено достатню кількість наукових досліджень зі з’ясування духовних основ комунізму. Така увага до даної тематики

зумовлена тим, що ідея комуністичного суспільства, у якому немає експлуатації людини людиною, немає приватної власності на засоби виробництва, де всі його члени соціально рівні і користуються рівним соціальним забезпеченням, знаходила прихильників у всі віки, а в ХІХ столітті була оформлена в наукову теорію марксизму і в ХХ столітті була використана в якості основи концепції державної ідеології для розбудови суспільства. Сьогодні, коли тоталітарна держава “відійшла у вічність”, дослідники прагнуть з’ясувати корні й вік комуністичного міфу, причини його популярності серед населення і того, чому ідею всезагальної справедливості не вдалося реалізувати на практиці. Поле наукових розробок можна поділити на дві частини. Перша представлена такими дослідниками, як В. Аксютин [1], Б. Гальперін [2], які вважають “єдністю несумісного або діалектичним матеріалізмом наших днів” ту думку, що в християнстві та комунізмі можна знайти спільні засади. Вони також висувують ідею, що поєднання концепції комунізму зі світовою християнською релігією є політичною технологією для виправдання в очах людей непривабливих моментів з історії ХХ ст. Представниками другої частини досліджень є Є. Дулуман [3], О. Молотков, О. Решма [4]. Вони вважають, що комуністичний міф з’являється в суспільній думці з виникненням соціальної

нерівності як утопія, недосяжний ідеал соціальних відносин. А християнство, як релігія, що виникла два тисячоліття назад, увібрало цей міф до запропонованої ним системи суспільних відносин “граду Божого”. Такий підхід свідчить про їх спільні релігійні засади. Аналіз обох сторін зосереджений на спільних і відмінних рисах християнства і комунізму – від основних гасел і засад суспільних відносин (“Не вбий” – “Бий буржуїв”, “Не вкради” – “Експропріація експропріаторів”) до принципів розбудови майбутнього ідеального суспільства (відсутність приватної власності, соціальна рівність тощо). Примітно, що безумовно спільним моментом обох концепцій, на чому зосереджуються дослідники обох напрямків, є безмежна віра у всемогутність методів зовнішнього впливу на людину і суспільство – закон. Але поза їх увагою залишається той момент, що в християнській моделі панує закон справедливості і моралі (тобто має внутрішню природу, де людина живе по совісті, сама себе контролює), а в марксистській моделі комуністичного суспільства – закон держави, забезпечений нормативно-правовою базою (який має зовнішню природу, де людину контролюють). Саме висвітленню аспекту природи контролю в обох концепціях і буде присвячене дане дослідження.

Метою статті є спроба довести відмінність між природою закону в християнстві і комунізмі, що вказує на бездуховну основу комунізму і відрізняє його від християнства. Для реалізації мети автором ставляться такі завдання: показати спорідненість засад християнської і комуністичної концепцій; виявити релігійну складову комуністичної ідеології; проаналізувати боготворницьку природу комунізму.

Ідея комунізму вперше з’явилась у людській історії з появою християнства – як можливість побудови принципово нових соціальних відносин (у єдності та рівності), що ґрунтується на християнському “одкровенні любові” і яка втілилась як прообраз у перших християнських общинах. Спочатку ця ідея не мала формального ідеологічного виразу, а проявлялась як безпосереднє відкриття нової якості людських відносин – “всі люди – браття”. І лише пізніше, коли гостро повсталась очевидність невідповідності морального ідеалу щодо практики людських стосунків, вона набула самостійного значення і перетворилась у систему поширення засад справедливості у суспільстві.

З часом, спостерігаємо намагання оформити християнський ідеал у теорію і пристосувати його до раціональних категорій та реалій суспільного життя. Спочатку з’являються теорії утопічного соціалізму, а у повному змісті слова вперше теорія комунізму сформувалась лише наприкінці XIX ст. як марксизм. В. Петров писав, що комунізм спочатку формувався у Європі як “етичний соціалізм” на базі християнських

духовних цінностей [5]. Але для втілення на землі йому не вистачало раціональної основи. Раціональність соціалістичним ідеям могла дати лише інтелектуальна реакція на капіталізм, чим і став на той час марксизм. Це було вже цілком самостійне вчення, у якому майже не проглядалися християнські витоки комунізму.

Практика комунізму проявила себе як наслідок реалізації теоретичних постулатів марксизму-ленізму в реальній історії XX ст. “Принципово змістовною суперечністю втілення комунізму, – на думку О. Молоткова, – що призвела його до історичної невдачі, стала спроба реалізації християнської ідеї комунізму методами матеріалістичних постулатів марксизму-ленізму” [6].

Спостерігаючи за еволюцією комуністичного міфу, легко помітити глибоку деградацію по мірі втілення його на практиці. Проте сама ідея комунізму від цього не стала менш привабливою, залишаючи в собі глибокий ідеологічний потенціал: всередині комуністичної ідеї залишаються певні власні джерела стійкості – християнські передумови комунізму (невикорінність ідеалів братерства, рівності та справедливості).

У зв’язку з цим можна виділити і четвертий рівень комунізму – ідеологію, яка “склалась в суспільній свідомості з фактичного злиття ідеї та теорії комунізму” [7]. Її привабливість для широких мас ґрунтується на оптимістичній вірі у майбутнє, у можливість реалізації утопічно ідеального суспільного ладу, – що зв’язує комунізм з християнством і дає підстави розглядати його з релігійної точки зору.

При розгляді духовних основ комунізму першим, що впадає в очі, є питання його антирелігійної спрямованості. М. Бердяєв так пише стосовно цього аспекту: “Комуністична держава є диктатура світогляду. Він сам хоче бути релігією, яка йде на зміну християнству, він претендує відповісти на релігійні запити людської душі, дати сенс життя. Комунізм є цілісним, він охоплює все життя, він не відноситься до якої-небудь соціальної області. Тому його зіткнення з іншими релігійними віруваннями неминуче. Нетерпимість, фанатизм завжди мають релігійне джерело. Жодна наукова, суто інтелектуальна теорія не може бути настільки нетерпима і фанатична. Як релігійне вірування, комунізм є ексклюзивним” [8]. Таким чином, боротьба за панування у сфері духовного визначила жорсткий характер протистояння між комунізмом і релігією.

Проте саме такі духовні претензії комунізму принципово помилкові, оскільки вся його “духовна” база обмежена матеріалізмом. О. Молотков пояснює це тим, що “комунізм, будучи за методологією суто матеріалістичним вченням, у своїй теорії абсолютизував цей матеріалістичний принцип і поширив його на сферу ідеального, претендуючи на універсалізм своїх ідеологічних

постулатів” [9]. Саме у сфері духовного комунізм претендує на пояснення глибоко ірраціональної душі людини.

Теорія К. Маркса вела мову про “людину економічну”, яка є основою виробничих сил. Така людина обумовлена системою виробничих відносин і займає другорядне положення відносно них. Тобто цінність людини визначається настільки, наскільки вона самовіддано функціонує в цій системі і в якості “гвинтика” забезпечує роботу всієї машини. Політичний енциклопедичний словник розкриває поняття комунізму таким чином: це знищення приватної і встановлення колективної власності, створення безкласового суспільства і умов вільного розвитку особистості [10]. Стосовно останнього варто зазначити, що життя людини за практики втілення комунізму було поставлене в рамки раціоналізму. Так званий “вільний розвиток” закладався у програмі правлячої партії, спрямовувався активною діяльністю інститутів агітаційно-пропагандистського спрямування, типу комсомол, партія. А релігія виносилася до сфери простонародних забобонів, на які інтелігенція не мала права взагалі. Те, що могло бути пояснено за допомогою наукового знання в рамках ідеології, мало право на існування, все інше – табу, дисидентство, зрадництво. Позбавлена духовного підживлення, людина занепадає духом і сенс життя набуває рис так званої “вихолощеності”. “Тому, – пише О. Молотков. – такою парадоксальною, невидимою і безпричинною є смерть, здавалося б, на вигляд здорової і міцної “тілом” держави – у її легенях закінчився кисень” [11]. М. Бердяєв пророче писав про це так: “Найкращий тип комуніста, тобто людини, цілком охопленої служінням ідеї, спроможної на величезні жертви та на безкорисливий ентузіазм, можливий лише внаслідок християнського виховання людських душ... Наслідки цього християнського впливу на людські душі, часто невидимого й неземного, залишаються й тоді, коли у своїй свідомості люди відмовилися від християнства і навіть стали його ворогами. Якщо припустити, що антирелігійна пропаганда остаточно знищить сліди християнства в душах людей, якщо вона знищить будь-яке релігійне почуття, то здійснення комунізму стане неможливим, адже ніхто не захоче нести жертви, ніхто вже не буде розуміти життя як служіння надособистій цілі, й остаточно перемаже тип шкурника, що думає лише про власні інтереси” [12]. Сьогодні саме так можна описати сутність соціальних відносин останніх днів існування СРСР, де обмеження духовного призвело до занепаду моральних і ціннісних якостей слов’янської душі і, як наслідок, вихолощення комуністичної мрії.

Оскільки автор звертається до внутрішньої природи комунізму, доцільним буде звернутися до визначення понять “релігія” та “ідеологія”. Релігія – це світогляд і світовідчуття, а також відповідна поведінка, зумовлені вірою в існування

Бога [13]. Ідеологія – це система концептуально оформлених уявлень та ідей, яка виражає інтереси, світогляд та ідеали різних суб’єктів політики [14]. Спільним елементом обох понять є світогляд. Як бачимо, комунізм споріднений з релігією, адже подібно до релігії він є цілісним світоглядом, що визначає сенс і найвищі цілі життя, зв’язуючи розум і серце, переконання і дії.

Ідеологія комунізму претендує на власну версію створення світу і походження людини (дарвінізм). У її основі лежить віровчення зі своїми пророками (вожді), святим писанням (програма партії), догмами (те саме), ересями та ортодоксіями, своїми переслідуваннями єретиків (репресії, “червоний терор”, “розкуркулювання” тощо). Дослідник Б. Вишеславцев вважає, що саме ці показники і є ознаками релігії [15]. Стає очевидним, що комунізм пропонував власну концептуальну систему світовідчуття, ставав “псевдорелігією”, фундаментом якої була віра у безпомилковість вектору державного розвитку.

Комуністичний і християнський ідеал безкласового суспільства за своєю природою ґрунтується на утопічному світогляді. Г. Флоровський вважає, що вирішальне значення в утопізмі належить власне формальній вірі у здійсненність земного граду, в емпіричну можливість досягнення “досконалості” у соціальному будівництві [16]. Дослідник підкреслює, що універсальним засобом перетворення дійсності для утопізму є соціальне конструювання суспільства нового типу – “звідси і витікає своєрідна віра в установи, що можна назвати інституціоналізмом” [17].

Разом з тим, можна помітити, що природа безмежної віри у всемогутність методів зовнішнього, “нормативного” впливу на людину і суспільство у комунізмі та в християнстві є різною. Християнство є концепцією добра і справедливості, що ґрунтується на засадах внутрішнього самоконтролю по відношенню до інших людей. Закон у такому суспільстві дається Богом. А оскільки він є в кожному з у якості совісті, то і контроль власної поведінки здійснюється зсередини. Християнство також вважає, що людина – творіння Бога, але природа її гріховна і життя їй дається для того, аби виправитись і потрапити до “граду Божого”. У комуністичному суспільстві, по-перше, Бога немає, по-друге, є єдина партія, у разі відхилення від курсу якої людина стає зрадником, по-третє, ця партія має апарат силового контролю, який слідкує за кожним кроком громадянина, “має вуха” всередині кожної комірки суспільства і спрямовує життя кожного “гвинтика системи” у напрямку “світлого майбутнього”, обіцяного державою. Комунізм розглядає людину як соціальну істоту, що пройшла еволюцію від мавпи до свого нинішнього стану, яка підкорила природу і без Бога створить ідеальну державу на землі.

Завдяки такому характеру природи комунізму, можна прослідкувати в ньому настрої

богоборництва. Така ідея в суспільній думці з'явилась близько II ст. Світове зло і страждання є не наслідком гріховної природи людини, а наслідком помилково закладених основ світобудови. До цього приєдналась й інша думка: людській волі, яка прагне до абсолютної істини, дана можливість корінного перевлаштування світу – створення нового, праведного світу, на заміну невдалого старого. Таким чином людина висловлювала невдоволення Богу як уособленню зовнішніх сил, які припустилися помилки у створенні умов для людського існування.

Дійсно, виникнувши в якості релігійно-світоглядної антитези біблійному вченню у ветхозавітні часи, як це виразно показав С. Трубецький, гностицизм остаточно сформувався в ранньохристиянський період церковної історії, пройшовши складний шлях від християнської ересі до найкраще розробленої антихристиянської міфологеми [18]. Остання постійно була присутня в історії у якості спокусливої релігійно-світоглядної альтернативи церковному віровченню. Її можна знайти в різноманітних релігійно-утопічних рухах Середньовіччя та релігійно-містичних товариствах Нового часу. Пізніше вона перетворилась на ідеологію наукового комунізму.

Неприйняття людини і світу, створених Богом, у парадигмі комуністичного світогляду набуло характер прагнення до перманентної руйнації цього світу і цієї людини в ім'я нової світобудови. “Для того, щоб створити новий світ, – писав С. Франк, – спочатку потрібно зруйнувати старий. Адже мова йде про те, аби створити світ наново. Подібно до Бога людина замислює створити світ з нічого; але, не знаходячись на місці Бога, який вперше створив світ, вона зустрічає перепону для свого творчого задуму у вигляді вже існуючого світу. Тому задача руйнації складає інтегральну частину її творчої задачі” [19].

Саме в цій орієнтації на первинну руйнацію і знаходилась істинна природа утопізму в цілому, властива всім існуючим в історії гностичним системам та його комуністичному варіанту зокрема. Проте вона не враховувала щонайменше той факт, що і в “старому”, і в “новому” світі живуть одні й ті самі люди, які в “старому” світі стали суб'єктами гріхопадіння. Вони існували у конкретних соціальних умовах, відповідно до яких у них сформувався світогляд. А змінити людину, як відомо, неможливо. Для побудови ж “нового” світу потрібні так звані “нові” люди з уявленнями, ідеалами та переконаннями, що відрізняються від попередніх і допоможуть побудувати новий суспільний лад. Але подвиг Мойсея ніхто не зможе повторити (водити пустелю народ упродовж сорока років, для того щоб помер останній, хто знає, що таке рабство), тому сподіватись на успішність втілення концепції перевлаштування світу неможливо. Адже це іде врозріз з природою людини.

У цьому аспекті варто підкреслити головну “релігійну помилку” комунізму – повне ігнорування внутрішньої духовно-онтологічної сутності людини. М. Бердяєв пише: “Марксизм ставить проблему суспільства, але не ставить проблему людини, для нього людина є функцією суспільства, технічною функцією економіки. ... Про нову людину, про її душевну структуру багато говорять в радянській Росії... Але нова людина може з'явитися лише в тому випадку, якщо людину вважають вищою цінністю. Якщо людину розглядають виключно як цеглу для розбудови суспільства, якщо вона стає виключно засобом економічного процесу, то доводиться говорити не стільки про появу нової людини, скільки про щезнення людини, тобто про поглиблення процесу дегуманізації” [20].

Ігнорування людини призвело до того, що першою перевіркою часом не витримала ідеологія комунізму, її релігійний світоглядний пафос. Саме занепад віри позбавив суспільство споглядальної історичної динаміки й рушійної енергетики.

Будучи за ідеалістичним задумом теорією розбудови нового світу, на практиці з'ясувалась глибоко руйнівна сутність комуністичної утопії. Звідси випливає логічне питання, чому така теорія стала державною ідеологією і щиро сповідувалась мільйонами людей. Невже відверте неприйняття існуючого соціального ладу і бажання у короткий строк радикально його змінити не викликало ні в кого підозри. Рациональне пояснення такого парадоксу надає І. Сиземська, пишучи, що “в утопічні мрії людську думку уводить не лише нестримна фантазія окремих фанатиків, але і якась рокова послідовність найбільш тверезої думки, оскільки нею прийняті деякі основні положення, оскільки вона ґрунтується на певному досвіді. Утопічних висновків вимагає якась вихідна аксіома” [21]. Здається, останньою і виступають вихідні засади християнства – споконвічний людський ідеал соціальних відносин (принципи рівності, братерства і справедливості) – комуністичне суспільство.

Підсумовуючи, зазначимо, що комунізм пройшов складний і тривалий шлях розвитку від утопічного ідеалу до наукової концепції марксизму. Вічне прагнення людей до соціальної рівності відображалось у філософських концепціях різних мислителів протягом всього часу існування людства. І лише у XIX ст. з піднесенням розвитку соціальних наук, коли до наукового знання зростає довіра людей, ідея комуністичного суспільства була оформлена в наукову теорію, яка пояснювала як створення соціального ідеального ладу, так і економічну модель відносин. У XX ст. марксистська теорія була покладена в основу розбудови нової держави СРСР. Ідея безкласового суспільства стала провідною в державній ідеології і втілювалась за допомогою силового апарату згори, через що історія закар-

бувала такі процеси, як розкуркулювання, “червоний терор” та репресії проти інакодумців. Практика комунізму набула форм псевдорелігії, що пропонувала власну світоглядну систему, яка пояснювала будь-яке питання з різних сфер життєдіяльності людини і суспільства. Вихідні засади християнства, які можна прослідкувати в комуністичній ідеології, стали її основою, чим здобули популярність серед широких мас населення. Але оскільки матеріалістична теорія не могла пояснити ірраціональної природи людини, Бога в ній не існувало. Людина з її внутрішнім світом була витіснена на користь людини-комірки суспільства. Це і послужило причиною невдачі практики комунізму, адже людина, позбавлена віри у надприродне, втрачає смак до життя.

Проведене дослідження дає підстави говорити, що основною рисою, яка підтверджує спільну утопічну природу християнства і комунізму виступає віра у всемогутність методів зовнішнього впливу на людину і суспільство. У християнській релігії – це закон Бога, у комуністичному віровченні – це закон партії. Правда, християнам для побудови “граду Божого” не вистачає щирої відданості тим ідеям, які закладені в їх релігії, вони не діють так, як написано у Святому Писанні, а лише проklamують. Адже змінити свою гріховну природу і ставитись до іншого як до брата свого цілком реально; внаслідок внутрішнього самоконтролю можливо запровадити соціальні відносини на принципах рівності і братерства, тобто можлива розбудова суспільства на християнських засадах.

А так званим комуністам, які вважають, що природа людини повністю прозора і її можна задовольнити матеріальними благами, розбудова нового суспільства не вдалась через вихалощення вихідних засад віровчення і неприйняття ірраціональності людської душі.

Як бачимо, питання духовних основ комунізму є надзвичайно важливим, адже відповідь на нього дає змогу з’ясувати помилки, яких припустилися практики цієї теорії. Глибокою розробкою даної проблематики займаються чимало науковців, особливо релігійних діячів. Це зумовлено тим, щоб уникнути ототожнення в масовій свідомості можливих для реалізації християнських ідеалів та бездуховних ідей безкласового суспільства. Разом з тим, поза увагою дослідників залишаються чимало аспектів цієї проблеми. Так, перспективою для подальших розвідок у даному напрямку є розв’язання таких задач: чи може робітничий клас займатись незвичною для себе роботою – управлінням суспільства, адже в жодній теорії мислителів різних часів ми не знаходимо такий підхід до структурування суспільства, де керують люди, які і поняття про це не мають, навпаки розробляються концепції правління “освіченої монархії”, аристократії тощо; з’ясувати сприятливі умови для поширення у суспільстві ідей комунізму. Результати цих досліджень допоможуть виявленню соціальних умов, які необхідні для розбудови ідеального суспільства, адже прагнення до кращого властиве природі людини і є реальним для втілення у життя.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Аксючиц В. Коммунизм и христианство // Дорога домой. – 2006. – Июнь. – С. 25-34.
2. Гальперин Б. Христианство и коммунизм: различия в моральных ценностях и жизненной ориентации // Дорога домой. – 2005. – Апрель. – С. 39-42.
3. Дулуман Е.К. Мировоззрение. Религия. Коммунизм. – Симферополь: Таврия, 1998. – 240 с.
4. Решма О. О религиозных основах коммунистической духовности // Дорога домой. – 2006. – Июнь. – С. 12-19.
5. Молотков А. Социализм и христианство. – М.: Наука, 1995. – С. 147.
6. Там само. – С. 152.
7. Там само. – С. 155.
8. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Правда, 1931. – С. 128.
9. Молотков А. Указ. соч. – С. 163.
10. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіної. – К.: Генеза, 1997. – С. 168.
11. Молотков А. Указ. соч. – С. 164.
12. Бердяев Н. Указ. соч. – С. 139.
13. Політологічний енциклопедичний словник. – С. 253.
14. Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2001. – С. 81-83.
15. Вышеславцев Б.П. Философская нищета марксизма. Сочинения. – М.: Наука, 1995. – С. 77.
16. Флоровский Г. Метафизические предпосылки утопизма. Из прошлого русской мысли. – М.: Наука, 1998. – С. 270.
17. Там само. – С. 271.
18. Митрофанов Г. Россия XX века – “восток Ксеркса” или “восток Христа”. – М.: Наука, 2004. – С. 57.
19. Франк С.Л. Ересь утопизма. Русское мировоззрение. – СПб.: Мысль, 1996. – С. 82.
20. Бердяев Н. Указ. соч. – С. 140.
21. Сиземская И. Социалистическая утопия как архетип русской мысли // Свободная мысль – XXI. – 2001. – № 8. – С. 81.

Надійшла до редколегії 11.04.2008 р.